

הטבת חלום

חלומות נתפסים בתרבות כהתערבות של כוח חיצוני או כהתפרצות של כוח פנימי. כך גם תופעת ה"דיבוק" המוכרת עד היום. נביאים, מקובלים, פסיכולוגים ומשוררים באסופת מחקרים | רועי הורן

כחלום יעוף וכדיבוק יאחז

על חלומות ודיבוקים בישראל ובעמים עורכים: רחל אליאור, יורם בילו, יאיר זקוביץ, אביגדור שואן
מאגנס, תשע"ג, 452 עמ'

הלומות הם החוויה מלאת הסוד האוניברסלית ביותר. גם האדם הרציונלי ביותר עשוי להישבות בקסמו של החלום ולבקש מענה לחידותיו: מה פשרו? מה הוא מבקש לומר?

במסורת היהודית יש לחלום מקום של כבוד. ספר בראשית רווי בחלומות נבואיים. לדעת הרמב"ם, כל ההתנבאויות שבתורה – פרט לאלו של משה – היו בחלום. החלום נתפס כמדיום שבו האלוהי מגלה את דברו לאנושי. המודע לחלומותיו יודע עד כמה דבר זה בעייתי – הרי החלום הוא מתעתע, נתון לפרשנויות סותרות וכמובן עצם שחזורו הוא מעשה פרשנותו ("כל החלומות הולכים אחר הפה", לימדו חז"ל). זו הסיבה שבגינה הרגישו הרמב"ם ואחרים שהנביא חייב להיות שלם בכוח המרמה שלו, כוח הדמיון, לבל יבלבל את דמיונותיו הפרטיים עם הדמיונות שהוא רואה בחלום הנבואי.

חז"ל הקדישו דיונים ענפים למשמעותם של חלומות. בעקבותיהם גם חכמי אשכנז, ואחריהם המקובלים, וכמובן החסידים. אצל האחרונים החלום מקבל נפח משמעותי במיוחד – הן מבחינת הדיונים התיאורטיים במהותו והן מבחינת מספר סיפורי ההתגלויות בחלומות המתועדים בספרות החסידית. תופעה רווית סוד אחרת, שאף היא אוניברסלית, אך נפוצה הרבה פחות מן החלום, היא ה"דיבוק". דיבוק הוא מצב שבו אישה (ברוב המוחלט של המקרים) מרגישה ש"רוח" אחרת השתלטה עליה – היא מדברת מתוכה בקול גברי וברדר כלל שוברת מוסכמות חברתיות, הן במעשה והן בדבור. פסיכולוגים מכנים תופעה זו בשם "אייכוז" (Possession), והיא מצויה בעיקר בחברות קדם-מודרניות. במסורת היהודית אנו מכירים תופעה זו החל מימי הביניים. תיאורים פנטסטיים בהקשר זה יכול הקורא למצוא בספר "שכחי האר"י", שכן בצפת של המאה ה-16 תופעה זו הייתה רווחת במיוחד.

רב המשותף לשתי תופעות אלו, החלום והדיבוק, הן מבחינה דתית והן מבחינה פסיכולוגית. מן הבחינה הראשונה, האדם ראה בשתייהן "ערויות" להתערבות כוחות חיצוניים, רוחניים, או לתקשורת בידיאישית רוחנית. מן הבחינה השנייה, החל מפריוד ואילך, הן החלום והן הדיבוק נתפסים כהתפרצויות של תכנים שהודחקו על ידי ה"מודע". זה אגב ההסבר הנפוץ לכך שהדיבוק מצוי בעיקר אצל נשים – בעולם הקדם מודרני, שבו קולה של האישה הודחק, לא היה לה צינור לבטא באמצעותו את קולה אלא דרך מצבי

קיצון מבחינה תודעתית, וזה מה שהתרבות הסובבת פירשה בתור "דיבוק".

חלומות חתרניים

שתי התופעות טרם זכו למחקר שיטתי. עוד לא נעשה הניסיון לכתוב את ההיסטוריה של החלום היהודי או ה"דיבוק" היהודי, מראשיתו ועד ימינו, לתאר את גלגוליו ולהסביר את שינויי ההטעמות שלו. האסופה שלפנינו, פרי עטם של חוקרים ממגוון תחומים, עשויה ללא ספק להניח כמה אבני יסוד לבניין הגדול שעוד עתיד להיבנות.

אסופה מגוונת זו מוקדשת לשתי התופעות המדוברות, חלום ודיבוק, ובהתאם לכך מחולקת לשני שערים. כותביה באים מתחום האנתרופולוגיה, מחשבת ישראל, ספרות ופסיכולוגיה. לדברי עורכי האסופה המאמרים נכתבו מתוך לימוד משותף ומפגש ממשי ובמגמה להביט על התופעות מתוך נקודת מבט מגוונת. אך אף על פי כן, התחושה היא שאין כאן מבט רב מערכתי על התופעה, אלא כל כותב, בסופו של דבר, מביט על חלקת האלוהים שבחר לו מתוך נקודת המבט המסוימת שלו. שאלות היסוד שהוא שואל הן שלו ומתוך תחומו בלבד ואינן מעניינות את זולתו.

למרות חסרון זה, רמת הכתיבה וכתפיהם הרחבות של רוב הכותבים בתחומיהם הביאו בסופו של דבר לפרקי מחקר משובחים על אנקדוטות מסוימות בהיסטוריה הארוכה של החלומות והדיבוקים בתפיסת היהדות (ומעט גם בעמים אחרים). בסקירה זו אין כוונתי להיכנס בעובי הקורה של סוגיה זו או אחרת, אלא להציע מתוך האסופה גרגרים של מחשבות לגירוי התיאבון.

השער הראשון פותח בסקירה כללית של חלומות במסורת היהודית, בכתיבתה הרהוטה והשופעת של רחל אליאור, אחת מעורכי האסופה. היא סוקרת מגמות מגוונות של החלומות שנשארו לנו בכתובים – חלומות מיסטיים, חלומות אפוקליפטיים וחלומות חתרניים המדרבנים את האדם לפעולה.

נוכח עיסוקי האישי בחלומות, בעיקר מן הזווית הטיפולית, עלתה בי בעקבות מאמרה המחשבה שכמו שההיסטוריה נכתבת על ידי המנצחים, כך גם סיפורי החלומות. חלומות פרטיים, המביעים דילמה מחייו של האינדיבידואל, כמעט לא שדרו בכתבי של שר ההיסטוריה. וזו לברה יכולה להיות הסיבה שאין לקרוא בחלום כתוב, בוודאי לא חלום עתיק,

קריאה פסיכולוגית, אלא ספרותית-היסטורית, שכן עצם העלאת החלום על הכתב יש בה מגמה מניפסטית, של הפצת דבר האל, ואובד בה ההיבט האישי-אינדיבידואלי.

ארוס ודת

מאמרו של יורם בילו בשער זה מפתיע במיוחד. בילו הינו פסיכולוג שעבר מטמורפוזה והיה לאנתרופולוג. ייתכן שהמהפך בחייו קשור לעצם מושא דיונו במאמר זה. הוא מספר שתוך כדי עבודתו כפסיכולוג בחברה החרדית, הגיע בתווכו של אחר ממטופליו אל מקובל, הרב שאול פתיה (בנו של המקובל יהודה פתיה, וסבה של הפרופסור חביבה פדיה), ששימש גם "פותר חלומות" לבני קהילתו, יוצאי עירק. מה רבה הייתה תדהמתו כשגילה שפתרון החלומות שהציע פתיה מוזכר את האופן שבו היה פרויד מתבונן בחלום – כמסויד בעיקר היבטים מיניים בחייו של האדם. בילו אינו מאמין כי הרב פתיה הכיר את מפעלו של פרויד ועל כן ניכר כאן מהלך חשיבה עצמאי.

מעניין לציין שהאלמנטים הנראים בחלומות שאותם מספרים בני הקהילה למקובל הם כולם תשמישי קדושה – תפילין, טלית, ספר לימוד, תפילה. בילו מטעים זאת באומרו כי "הרציונל להתמרה (טרנספורמציה) סמלית זו מעוגן בויקה האינטימית שבין ארוס לחוויה דתית, שהקבלה נתנה לה מבע כה מרכזי באמצעות מערכת מושגים דימויים עשירה" (עמ' 187).

לדידם של אלו, החלום הינו האזור שבו התת מודע של האדם, הלכוד במיניות, פוגש בסמלים המיניים מעולמה של הדת ומביע בעדם את רחפיו. אעיר שבילו, כמו גם כותבים אחרים באסופה, בגשתם לניתוח פסיכולוגי של חלום, נוקטים את השיטה הפרוידיאנית בלבד. דומני שמבטים אחרים, כמו למשל אלה היוניאניים, עשויים לשפוך אור נוסף על הבנתם.

אמונתה של וולך

בשער השני, העוסק כולו ב"דיבוק", הוקדש מקום נרחב לאניסקי, ולא פחות מארבעה מאמרים מוזכרים אותו. אניסקי, או בשמו שלמה זיינביל, ידוע בשל כתיבת המחזה "הדיבוק" – שבימים אלה זוכה לעיבוד מחודש בתיאטרון גשר. אניסקי גם עמד בראשה של "המשלחת האתנוגרפית" שיצאה בראשית המאה

שורשים חסידיים. ההצגה "הדיבוק", תיאטרון גשר

צילום: דניאל קמינטקו

העשרים ללקט סיפורים, עדויות ואף מנגינות מן העיירות היהודיות במזרח אירופה. שנים רבות פרי עמלה של המשלחת היה שבוי בגנוך הרוסי. בשנים האחרונות היסטוריונים מעלים מן האוב מנגינות וסיפורים נשכחים שמשלחת זו למעשה הציילה מקטיעת המסורת על ידי הצורך הנאצי.

באסופה שלפנינו רבקה גונן מפרטת את סיפורה של משלחת זו, ורבקה דביר-גולדברג עומדת על שורשי החסידיים של המחזה "הדיבוק". באופן לא מפתיע, היא מלמדת שלרבי נחמן מברסלב נודע בו מקום מרכזי. מרכזיות השורשים החסידיים של מחזה מוצלח ורב השפעה זה הנה לדעתי הוכחה נוספת למה שכתב בובר לפני כמאה שנה: "שום התחדשות של היהדות איננה אפשרית אם אין היא נושאת בתוכה את היסודות של החסידות" (מובא שם, עמ' 367).

אניסקי וה"דיבוק" שלו מופיעים גם במאמרו של צבי מרק על אודות יונה וולך. בניגוד לדעה הרווחת על משוררת זו, היה לה עולם דתי-מיסטי שנדון להישאר נסתר מעין כול, מחוסר יכולת לרברד אותו לאוזניים קשובות. וכך היא סיפרה בראיון להילית ישורון, על יחסיה עם משוררים בני זמנה: "מה שהביא לפיצוץ היה האמונות הדתיות שלי. את זה הם כלל לא יכלו להבין. או פרשתי מהם. שאלה את מאמינה באלוהים גם היום? תשובה: כן. יש אלוהים בעצמנו. אנחנו עצמנו אלוהיות שלא יודעות להשתמש באלוהים שבתוכן..." לעניין הדיבוק, מנתח מרק שיד של וולך העוסק בדיבוק, וניכר שהוא נכתב מתוך חוויה אישית של תופעה זו. את שורשי השיר מזהה מרק, כאמור, באניסקי. יותר משהמאמר עוסק בדיבוק, הוא פותח צוהר לקריאת יצירותיה של משוררת זו – עד כמה שזה עשוי להשמע מפתיע – על רקע אמונתה באל ובמיוחד על רקע הספרות החסידית.

דיבוק בוא אליי

עשוי היה הקורא לחשוב כי הדיבוק הנו תופעה השייכת לעולם הקדם-מודרני, הטרנס-פרוידיאני, וכי כיום "דיבוק" אינו אלא חלק מפולקלור. אך שני מאמרים עוסקים בדיבוקים בני זמננו. האחד, מאת אליעזר ויצטום ונמרוד גריסרו, על אודות דיבוק ("דורות זאר") בקהילת יוצאי אתיופיה בישראל. והשני, של עליאן אלקרינאווי, על דיבוקים בחברה הברואית בת ימינו.

אתעכב לרגע על הראשון, שממנו למדתי שני דברים מפתיעים. הדרך המסורתית של האתיופים להתמודד עם "רוח הזאר", הרוח המתלבשת על האדם (אישה על פי רוב) וכופה עליו תחושות נוראיות, איננה לגרש אותו ("צא דיבוק") – כפי שנוף לא מוזמן הרב בצרי ב"רוח", אלא להתיירד איתו, להגיע עימו לעמק השווה. ישנו טקס מיוחד שבו מנכיחים את הרוח ומברדים את מבוקשה. מסתבר שברוך כלל הן לא דורשות יותר מאשר מלשנות תה מסוים, ובכך לא ישבשו את החיים לאדם שעליו התלבשו. ואכן, טקס התה מרגיע את הסימפטומים.

הדבר המפתיע השני הינו שדבר זה עודנו רווח בקרב יוצאי אתיופיה. בעוד שבקבוצות הגירה אחרות – למשל יוצאי מרוקו – ה"דיבוקים" הופיעו רק בארץ המוצא, ואין תיעוד על "דיבוק" של מהגרים שהופיע לראשונה בארץ, בקרב יוצאי אתיופיה ה"דיבוק" עשוי להופיע גם אצל אדם שנולד בארץ. אם ה"דיבוק" הוא אכן קול פנימי שאין לו איך לבטא את עצמו אלא בצורת פסיכוזה, הרי שלפנינו תופעה שאין כמותה ללמד עד כמה קהילה זו עוד לא נטמעה במדינת ישראל ועד כמה קולה אינו יכול להישמע. □